

Aantekeningen bij de kaart van de Grote Waard ca. 1420

W.G. Janssen, maart 2021

1. Verklaring van de naam: Grote Waard

In de 11^e en 12^e eeuw werden ten zuiden van de Dubbel en de Merwede, tussen Puttershoek en Werkendam, grote gebieden ontgonnen. Om de ontginningen veilig te stellen tegen overstromingen werden ze met kaden en dijken beveiligd. In de loop van de tijd werden de buitendijken langs de rivieren gekoppeld en ontstonden, geklemd tussen de rivieren, de zogenaamde 'waarden'¹.

Een 'waard' is een gebied dat grotendeels of geheel omsloten wordt door rivieren, bijvoorbeeld de Hoeksche Waard en Krimpenerwaard².

Zo ontstonden de Tieselingswaard, Dordste Waard, Woudrichemmerwaard en Heusdensewaard. Rond 1270 werden de rivieren die deze waarden omringden, afgedamd en ontstond één grote alles omvattende dijkkring. Daarnaast viel ook het gebied ten zuiden van de Maas, de zogenaamde Veenzijde (Veenriin) en de latere Langstraat binnen deze dijkkring. Dit door dijken omsloten gebied werd de Grote Waard genoemd (fig. 1).

Als Jan van Heusden in 1273 een verdrag sluit met graaf Floris V over het schouwen van de dijken wordt voor het eerst de naam 'Grote Waard' genoemd. In de Latijnse tekst is sprake van 'Magna Insula'³, alhoewel deze naam niet slaat op het gebied van wat nu als Grote Waard wordt gezien. Insula betekent hier niet 'eiland' maar is hier het middeleeuws-Latijnse woord voor 'waard'. De eerste contemporaine kaart waarop de Grote Waard wordt weergegeven, is op de schetskaart van de loop van de Maas van William Spyny uit 1357⁴. Op deze kaart wordt het gebied tussen Merwede en Maas 'magna insula' genoemd.

In het artikel 'Verkeer door de Grote Waard' van Henne van Heeren⁵ wordt een duidelijk beeld geschetst van de structuur van de Grote Waard in de 14^e eeuw.

Andere benamingen voor de Grote Waard zijn Hollandse Waard en Zuid-Hollandse Waard.

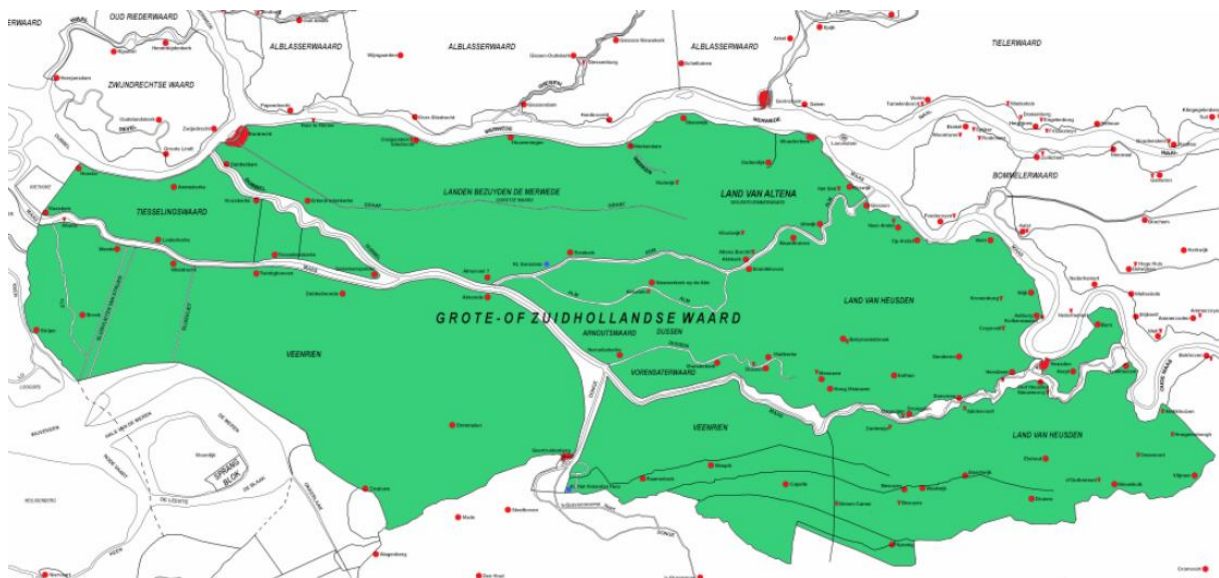

fig. 1: De Grote Waard, ca. 1420

¹ Stol 1981, p 6.

² Van Sterkenburg, p. 1154.

³ Koch 1970, p. 713.

⁴ Van der Krogt, 2008, p. 31.

⁵ Van Heeren, 2018b.

2. Kaart Beekman

Bij het tekenen van mijn kaart heb ik de kaart van Beekman, tweede verbeterde druk uit 1938, als uitgangspunt genomen⁶. Deze kaart heb ik geprojecteerd op de kaartbladen van de Grote Historische Atlas van Nederland⁷.

Bij de kaart van Beekman hoort de beschrijving van Van Rheineck Leyssius⁸. Als ik de kaarten van deze periode (1400 – 1420) bekijk, zijn het eigenlijk allemaal kopieën of afgeleiden van deze kaart.

Andere gebruikte kaarten:

- Nicolaes Diert⁹ (1565);
- Hingman¹⁰ (1885);
- Ramaer¹¹ (1889);
- Fockema Andrea¹² (1950);
- Stol¹³ (1981);
- Renes¹⁴ (1985);
- Allewijn¹⁵ (1989);
- De Bont¹⁶ (1993);
- Alterra¹⁷ (2000);
- Leenders¹⁸ (2009);
- Stad en het Slib¹⁹ (2009);
- Jan van den Noort²⁰ (2009);
- Bosatlas²¹ (2011);
- Henk 't Jong²² (2017);
- Historische Vereniging Sliedrecht²³ (2015);
- Thuredrith²⁴ (2018).

3. Voorne-Putten

Aan het begin van de 14^e eeuw werd het oostelijk deel van Putten, de latere Omloop van Puttermoer, afgescheiden van het westelijke deel van Voorne-Putten door de langzaam voortschrijdende doorbraak van het Spui naar de Maas^{25, 26}

Dit komt overeen met de kaart van Beekman en de kaart van Van der Gouw²⁷, hoewel anderen de doorbraak in 1421 dateren²⁸.

⁶ Beekman 1938.

⁷ Geudeke & Zandvliet 1990.

⁸ Van Rheineck Leyssius 1938.

⁹ Diert 1565.

¹⁰ Hingman 1885.

¹¹ Ramaer 1889.

¹² Fockema Andreae 1950.

¹³ Stol 1981, p. 130, 132, 133, 136, 138.

¹⁴ Renes 1985 p. 46.

¹⁵ Allewijn 1989, p. 12/13.

¹⁶ De Bont 1993, p. 26/27.

¹⁷ De Bont 2000 bijlage 2.

¹⁸ Wikaart 2009, p 66.

¹⁹ De Boer 2009, p. 53.

²⁰ Van den Noort 2009, p. 21.

²¹ Beukers 2011, p. 172.

²² 't Jong 2017b.

²³ Kalkman 2015.

²⁴ Drost, 2018.

²⁵ Freijssen, 2017, p. 35.

²⁶ Van der Gouw, 1967, p. 34

²⁷ Van der Gouw, 1977, locatie F019

²⁸ Don 1992 p. 13.

Voor wat betreft de bedijkingen van Voorne-Putten ben ik uitgegaan van de kaarten van Teixeira de Mattos²⁹, aangepast aan die van Van der Gouw³⁰.

4. IJsselmonde

Getekend conform de kaart van Beekman.

5. Riederwaard

Getekend conform de kaart van Beekman.

In afwijking van Beekman is de Waal bij Heerjansdam wel afgedamd³¹.

6. Huidige Hoeksche Waard

Het gebied van de huidige Hoeksche Waard overgenomen zoals getekend door Beekman.

De loop van de kreken waar nodig aangepast aan de loop ervan zoals die nog in het landschap zijn terug te vinden³².

a. Strienemonde

Strienemonde was een poldertje op het gors Spaarkous, waar de (Kromme) Striene uitmondde in de Maas, waarop een tol was gevestigd. Hier werd alle scheepvaart die geen gebruik maakte van de Bernisse of de Maasmonden opgevangen³³.

In 1375 was het poldertje ingelopen na een zware stormvloed³⁴, ³⁵ en in de jaren na de St. Elisabethsvloed werd de tol verlaten³⁶.

RD coördinaten voor het tol Strienemonde: 88760 422498³⁷

b. Munnikenland

Munnikenland³⁸ werd bedijkt in 1411³⁹. Enige jaren na de bedijking ging het poldertje bij de St. Elisabethsvloed alweer verloren⁴⁰.

7. Noordelijke oever van de Merwede: Alblasserwaard / Tielerwaard

Chris de Bont stelt dat de Merwede 'de meest constante factor is in een verder nogal veranderend landschap'⁴¹ en nauwelijks is aangetast door de Sint-Elisabethsvloed. De projectie van de kaart van Beekman op de kaartbladen van de Grote Historische Atlas van Nederland, laat zien dat ook Beekman hiervan is uitgegaan. Dit geldt ook voor de rivieren de Alblas, Giesen en Linge.

8. Bommelerwaard

Getekend conform Beekman.

²⁹ Teixeira de Mattos 1952.

³⁰ Van der Gouw, 1977, locatie F019.

³¹ Schuurman 1995, p. 2, 15.

³² Kievit 2006, p. 21.

³³ Smits 1995, dl 2, p. XXI.

³⁴ Buisman 1996, p. 265.

³⁵ Gottschalk, 1971 p. 435.

³⁶ Nobel 2012, p.23.

³⁷ RD coördinaten: Rijksdriehoekmeting: coördinaten zijn in te voeren op website:

<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>. Na invoering wordt locatie op een kaart zichtbaar.

³⁸ WGJ: Munnikenland is als polder niet aangegeven op de kaart van Beekman.

³⁹ Leenders 1996, p. 365.

⁴⁰ Allewijn 1989, p. 64.

⁴¹ De Bont 2006, p. 49.

9. Ten oosten van Heusden

Beekman heeft het zuidoostelijke deel van de Grote Waard, oostelijk van Heusden, niet in zijn kaart opgenomen. De grens van de Grote Waard wordt hier gevormd door de in 1273 aangelegde zijdevende tussen Vlijmen en Hedikhuizen⁴². Dit komt overeen met een projectie van de kaart van Leenders⁴³ op de kaart van de Grote Historische Atlas.

10. Ten zuiden van de Grote Waard

Op de kaart van Beekman is ten zuiden van de Grote Waard weinig aangegeven. Met name in het oostelijke deel. Dit komt overeen met het nazoeken van de bewoning. Er zijn weinig dorpen, kastelen e.d. in dit gebied die gedateerd kunnen worden vóór 1420.

11. Bedijkingen Zevenbergen - Zwaluwe – Geertruidenberg

Gebaseerd op de kaart van Renes⁴⁴, de kaartjes van Leenders^{45, 46} en correspondentie met Leenders⁴⁷.

12. Slikken voor de Waarddijk tussen Broek en Lage Zwaluwe

In de loop van de 14^e eeuw breidde het Haringvliet zich steeds verder naar het oosten uit en ontstond het Wijveken dat bij Broek de dijk van de Grote Waard raakte. Het Wijveken boog af bij het Wildeland en krulde zich via de Meeren om het eiland van Moerdijk^{48, 49, 50}. In zijn artikel over de sluizen bij Broek laat Leenders een kaart zien waarop deze situatie is weergegeven⁵¹.

Binnen Moerdijk was in het zuidoostelijk deel sinds 1410 een kleine bedijking, het Sprangblok^{52, 53}.

13. Slikkengebied voor Niervaart, Zevenbergen

Gebaseerd op kaart van Beekman.

De loop van de Mark en situatie bij Niervaart gebaseerd op een kaartje in een publicatie van o.a. Herben⁵⁴.

14. Goeree-Overflakkee

Gebaseerd op de kaart Goeree-Overflakkee 1415 van Teixeira de Mattos⁵⁵.

15. Schorren en slikken in de latere Hoeksche Waard

Conform Beekman.

16. De dijken van de Grote Waard

De ligging van de dijken van de Grote Waard is ontleend aan de kaart van Beekman die schatplichtig is aan het werk van Hingman⁵⁶. De kaart van Hingman is weer grotendeels gebaseerd op 16^e eeuwse

⁴² Stol 1981, p. 139.

⁴³ Wikaart 2009, p. 34, p. 66.

⁴⁴ Renes 1985, p. 46.

⁴⁵ Leenders 1982, p. 154, 155 en 156.

⁴⁶ Leenders 2020, p. 38.

⁴⁷ Correspondentie K. Leenders - W. Janssen, d.d. 18-08-2020: Dijkschouw.

⁴⁸ Vriend 1961, p. 150.

⁴⁹ Correspondentie K. Leenders aan W. Janssen, d.d. 18-08-2020: Waterchouw.

⁵⁰ Leenders 2019, p. 9.

⁵¹ Leenders 2020, p. 38.

⁵² WGJ: correspondentie met Leenders, d.d. 18-08-2020.

⁵³ Leenders 2020, p. 38.

⁵⁴ Herben 1995, p. 38.

⁵⁵ Teixeira de Mattos 1941.

⁵⁶ Hingman 1885.

bronnen⁵⁷ en ‘met eenigen grond van zekerheid’ getekend. De bevindingen van Hingman zijn tot nu toe nauwelijks aangevochten⁵⁸.

16.1. Dijkvak Puttershoek – Dordrecht

Hingman⁵⁹: Van Dordrecht liep de dijk naar Puttershoek (Hoecke). Op de kaart die hij tekent⁶⁰, volgt die dijk het tracé van de tegenwoordige polders. Zie ook Beekman⁶¹.

16.2. Dijkvak Dordrecht – Woudrichem

Als de Alm en de Maas bij Heusden zijn afgedamd neemt de wateraanvoer via de Merwede toe en wordt het noodzakelijk de rivier met dijken te beteugelen⁶²; hiertoe worden de voordijken van de verschillende ontginningen met elkaar verbonden. De eerste vermelding van de dijk is van 1285⁶³. In de loop van de eeuwen is de loop van de Merwede nauwelijks veranderd en de tegenwoordige dijk op de zuidelijke oever (de noordelijke dijk van de Grote Waard) ligt zo goed als op dezelfde plaats als in 1421^{64, 65}. De dijk Sleeuwijk – Woudrichem wijkt af van de huidige dijk omdat de dijk daar naderhand is teruggelegd⁶⁶.

16.3. Dijkvak Woudrichem – Heusden

Braams geeft op een kaart in zijn artikel over het land van Heusden en Altena⁶⁷ de oostelijke waardedijk aan rond 1200. Dit is na het ontstaan van de Nieuwe Maas die van Heusden naar Woudrichem liep⁶⁸. Ik neem aan dat deze dijk zich in de loop der eeuwen nauwelijks heeft gewijzigd.

16.4. Dijkvak Heusden – Vlijmen

Dit dijkvak bestaat uit twee delen; het gedeelte van Heusden tot kasteel Hedikhuizen en de zijdwende van kasteel Hedikhuizen tot iets ten noordoosten van Vlijmen.

Het dijkvak Heusden – kasteel Hedikhuizen is aangegeven op een kaart van Hoppenbrouwers⁶⁹. De zijdwende is aangelegd rond 1273⁷⁰; de exacte ligging is te zien op een kaart van de Bont⁷¹.

16.5. Dijkvak Vlijmen – Raamsdonk

In zijn boek ‘... Al het merkwaardige in bonte afwisseling...’ geeft De Bont⁷² het verloop van de zuidelijke grens van de Grote Waard duidelijk aan op twee kaartjes⁷³. De grens werd gevormd door de achterkaden van zich aaneenrijgende ontginningen of sloot aan bij hogere zandgronden.

⁵⁷ Hingman 1885, p. 40.

⁵⁸ Renting 2007, p. 32.

⁵⁹ Hingman 1885, p. 32.

⁶⁰ Ibidem: als bijlage opgenomen bij de publicatie.

⁶¹ Beekman 1920, p. 91

⁶² Van Heeren 2017b, p. 285.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ De Bont 2006, p. 49.

⁶⁵ Renting 2007, p. 32.

⁶⁶ Leenders 2021.

⁶⁷ Braams 1990, p. 39.

⁶⁸ Stol 1981, p. 138.

⁶⁹ Hoppenbrouwers 1992, p. 56.

⁷⁰ Henderikx, 2001a, p. 197.

⁷¹ De Bont 1993, p. 34.

⁷² Ibidem, p. 34.

⁷³ Ibidem, pp 26/27 en p. 34.

16.6. Dijkvak Raamsdonk – Geertruidenberg

Wijkt af van Beekman⁷⁴. Bij Geertruidenberg heeft heel lang een ‘lek’ gezeten in de dijk van de Grote Waard omdat de Donge daar niet was afgedamd. Het heeft lang geduurd voordat dit lek werd gesloten, mogelijk pas in de loop van de 14e eeuw^{75, 76}.

Het tracé is gebaseerd op de ‘moderne’ kaart van Leenders⁷⁷ geprojecteerd op Google Maps en de Topografische kaart⁷⁸.

De Bont zegt overigens dat het niet duidelijk is of de dijk hier de Donge kruiste en of de Donge ooit afgedamd is geweest⁷⁹.

16.7. Dijkvak Geertruidenberg - Hooge Zwaluwe

Gebaseerd op een kaartje van Leenders⁸⁰.

Vanuit Geertruidenberg liep de dijk via de Venestraat de stad uit richting Zwaluwe over de stadsgracht (Stadsweg) dwars door de Schans⁸¹, nu verdwenen in de wijk Geertruidenberg West. Buiten de stad liep de dijk een klein stukje via de Standhazendijk, maar waar deze afbuigt naar het noorden ging hij via de Peuzelaar linksaf. Aan de overkant van de Amertak vervolgde de dijk zich in de Bergseweg (voorheen de Hoogen Weg⁸²) richting Made waar deze overgaat in de Bergse Straat. In de polder De Vierendelen zijn we het spoor even bijster. De dijk moet deze polder gekruist hebben om een vervolg te vinden in de Helkantse Dijk.

Bij Helkant buigt de dijk in een haakse hoek naar het noorden om via de Kerkdijk in Hooge Zwaluwe aan te komen. Vanuit Hooge Zwaluwe ging de dijk verder als Horenhilse Dijk, Gaete en Loonsedijk naar Lage Zwaluwe. In Zwaluwe heet de dijk Dorpsstraat / Kerkstraat / Nieuwlandsedijk tot aan de Biesboschweg⁸³.

16.8. Dijkvak Lager Zwaluwe – Willemsdorp

Hier kruiste de dijk het latere Hollandsdiep en het juiste verloop is niet traceerbaar, wat is terug te zien in de lange, rechte lijnen op de kaart. In werkelijkheid zal de dijk een grilliger verloop hebben gehad.

Ik volg hier de kaart van Leenders in zijn artikel ‘Twintig kilometer dijk en zeven sluizen gezocht’⁸⁴

In dit artikel gaat hij, wat dit traject betreft, uit van drie vaste punten: het einde van de dijk Hooge Zwaluwe – Lage Zwaluwe op het kruispunt Nieuwlandse Dijk / Biesboschweg; het bolbaken Kahil⁸⁵ en de Oudendijkse Polder aan de overkant van het Hollandsdiep bij Willemsdorp. De dijk moet in ieder geval deze punten gepasseerd zijn.

16.9. Dijkvak Willemsdorp - Strijen

Dit dijkvak heeft gelopen vanaf de Oudendijkse Polder⁸⁶ via het voormalige eilandje Gelee⁸⁷ en de Broekse sluizen naar Strijen.

⁷⁴ Beekman 1938.

⁷⁵ Thijssen 1990b, p. 19.

⁷⁶ Van Heeren 2017b), p. 286.

⁷⁷ Leenders 2009, p. 34.

⁷⁸ Stam 2006, pp.584, 585.

⁷⁹ De Bont 2006, p. 51.

⁸⁰ Leenders 2009, p. 34.

⁸¹ Topotijdrijs 1850.

⁸² Topotijdreis 1850.

⁸³ WJ: De beschrijving zien we terug op het eerder genoemde kaartje van Leenders en sluit aan bij zijn beschrijving van het traject in van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. De beschrijving en het kaartje wijken enigszins af bij Made. Het kaartje volgt daar de Bergse Straat terwijl de beschrijving de Witteweg volgt.

⁸⁴ Leenders 2020, p. 21.

⁸⁵ NAG, VTH 1896B.

⁸⁶ Renting 2007, p 32.

⁸⁷ GPS coördinaten XY: 51.73298, 4.61455 (<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>)

Ook hier baseer ik mij op het artikel van Leenders⁸⁸. Hij toont in dit artikel aan waar Gelee gelegen moet hebben, wat de meest aannemelijke locatie is van de Broekse sluizen en hij reconstrueert vervolgens de Waarddijk van de sluizen naar het centrum van Strijen.

Wat betreft de Broekse sluizen geeft hij twee mogelijke locaties. Een ten zuiden van de Kooilandsedijk⁸⁹ (Broek oost) en een bij de Strijense haven⁹⁰ (Broek west). Dit alles in de nabijheid van de Steenplaats die vaak genoemd wordt als de plek waar de sluizen gelegen zouden hebben. Op de door mij getekende kaart ben ik uitgegaan van de locatie west.

16.10. Dijkvak Strijen - Puttershoek

Hier liep het tracé grotendeels over nog bestaande dijken waarvan aangenomen wordt dat dat (min of meer) gelijk is aan het tracé zoals dat erbij lag aan de vooravond van de Elisabethsvloed.

Leenders⁹¹ toont aan dat de dijk tussen Broek en het centrum van Strijen toch iets afwijkt van dat wat tot nu werd gedacht.

Van Strijen naar Puttershoek loopt de dijk: Molenstraat, Kerkstraat, over het kerkhof, dwars door een later ontstaan wiel (onderdeel van de Keen), het Buitenseinde, over het terrein van verzorgingstehuis Zorgwaard, nogmaals door een wiel om daar over te gaan in de Keizersdijk (door Cillaarshoek), Gatsedijk naar de Dorpsstraat in Maasdam.

De dam in Maasdam liep vanaf de Korenmolen dwars door de tegenwoordige Binnenmaas naar een aansluiting met de Hoeksedijk. In Puttershoek gaat de Hoeksedijk over in het Schoteneind waar deze rechtsaf boog om via het Simonsdijkje door te gaan richting Dordrecht.

16.11. De nieuwe westelijke dijk Broek - Zevenbergen

In 1374⁹², 1376^{93, 94} en 1393⁹⁵ brak de dijk bij Broek. Duidelijk was dat dit in de loop van de 14^e eeuw het zwakke punt was geworden in de westelijke dijk van de Grote Waard. Er werden daarom plannen gemaakt om een nieuwe dijk te leggen tussen Broek en Zevenbergen^{96, 97}.

De aanleg van de dijk is in 1410 begonnen, kwam in 1413 gereed, maar verloor zijn defensieve functie toen hij doorgraven werd om uitwatering van de Broekse sluizen mogelijk te maken⁹⁸. In 1421 was, dat wat nog restte van de dijk niet in staat om de ramp af te wenden.

17. Wateren binnen de ringdijk

De Grote Waard ontstond door verschillende kleinere waarden met elkaar te verbinden door de tussenliggende rivieren af te dammen en zo de dijken te verbinden tot één grote dijkkring.

In deze paragraaf worden de rivieren binnen de Waard beschreven.

17.1. De Maas

Op de kaarten van Berendsen en Stouthammer is dit tracé nog goed te volgen⁹⁹.

De Maas liep dwars door de Waard van Heusden naar Maasdam. Hoe deze precies gelopen heeft, is onderwerp van discussie, zeker wat betreft het gedeelte Geertruidenberg – Maasdam.

⁸⁸ Leenders 2020.

⁸⁹ GPS coördinaten XY: 51.72643, 4.57753 (<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>)

⁹⁰ GPS coördinaten XY: 51.72751, 4.59112 (<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>)

⁹¹ Leenders 2020, p. 4.

⁹² Gottschalk 1971, p. 410.

⁹³ Buisman 1996, p. 270.

⁹⁴ Gottschalk 1971, p. 447.

⁹⁵ Buisman 1996, p. 315.

⁹⁶ Van der Ham 2003, p. 30/31.

⁹⁷ Beekman 1923, p.84.

⁹⁸ Leenders 2020, p. 39.

⁹⁹ Berendsen 2001, addendum 2, 500 jr. BP.

De loop van de Maas van Heusden tot boven Geertruidenberg is gebaseerd op de kaart van De Bont¹⁰⁰. Zoals Leenders¹⁰¹ de Maas aangeeft, komt dat grotendeels overeen met wat De Bont tekent op zijn kaart. Wel wijkt Leenders af wat betreft het stuk tussen Munsterkerk – Heraartswaarde. De Bont¹⁰² neemt aan dat de Scheisloot¹⁰³ daar de loop van de Maas aangeeft voor de overstroming. Ik heb de loop van De Bont aangehouden.

fig. 2: De loop van de Maas op de kaart van De Bont is in blauw gemarkeerd.

Wat betreft de loop van de Maas van Heraartswaarde tot de Maasdam, heb ik het tracé van RAAP¹⁰⁴ aangehouden omdat deze kaart gedetailleerder is.

In de literatuur wordt de Maas ook wel het 'Oude Maasje' genoemd omdat na de afdamming het debiet van de rivier snel afnam¹⁰⁵. Zie ook Teixeira de Mattos¹⁰⁶.

17.2. Dubbel

De Dubbel is een zijtak van de Maas die zich bij het tegenwoordige Gat van den Hardenhoek afsplitste¹⁰⁷. Over de Dubbel is veel onduidelijkheid¹⁰⁸. Vooral nog houd ik het erop dat:

- de Dubbel een 'enkele' rivier was en dat de Thuredrith als afsplitsing van de Dubbel niet heeft bestaan of geen rol van betekenis heeft gespeeld^{109, 110}
- de historici het niet met elkaar eens zijn (De Bont¹¹¹, Leenders¹¹², 't Jong¹¹³).

17.3. Wiele

De Wiele wordt aangegeven op de kaart van Beekman¹¹⁴ en op de kaart in de Bostlas van de Nederlandse geschiedenis¹¹⁵. Op de kaart In de Bosatlas mondt de Wiele uit bij de Broekse sluisen wat mij niet lijkt te kloppen. De Wiele mondde uit in de Mere/Wijveken, rechts van de Broekse sluisen met een eigen sluis¹¹⁶.

¹⁰⁰ De Bont 1993, pp. 26/27.

¹⁰¹ Leenders 2009, p. 36.

¹⁰² De Bont 2006, p. 50.

¹⁰³ GPS XY: 51.72573, 4.93518 / Tegenwoordig heet het 'Noorderafwateringskanaal'. Zie Topotijdreis 1898, 1900 en 2019.

¹⁰⁴ De Boer 2009, p. 53.

¹⁰⁵ Renting 2007, p. 22.

¹⁰⁶ Teixeira 1936, p. 149.

¹⁰⁷ Van Heeren 2017, p. 94.

¹⁰⁸ Duinen 2007, p. 149.

¹⁰⁹ Drost 2018, p. 22.

¹¹⁰ Van Heeren 2017, p. 94.

¹¹¹ De Bont 2006, p. 50.

¹¹² Leenders 2009, p. 38.

¹¹³ 't Jong 2020, p. 70

¹¹⁴ Beekman 1938,

¹¹⁵ Beukers 2011, p. 172.

¹¹⁶ Fockema Andreae, 1950 p. 39.

De kaart van Beekman schetst de situatie ca. 1300. De riviertjes die daarop staan in het westelijk deel van de Grote Waard zullen later hun betekenis grotendeels hebben verloren of totaal zijn verland. Waarom zou het anders nodig zijn geweest om afwateringskanalen te graven?¹¹⁷ Leenders denkt dat Beekman de Wiele daar vermoedde om de 'drecht' van Wieldrecht te verklaren¹¹⁸. Ik neem de Wiele daarom niet over op de kaart.

17.4. Yle

In zijn toelichting op de kaart schrijft Rheineck Leysius¹¹⁹ dat er een 'watertje liep van den Broekdijk tot naar het Weedsche Sluisje bij Maasdam', de Yle (of Ylode). Leenders¹²⁰ ziet op de AHN-hoogtekaart de contouren van een riviertje dat loopt van de Maas vlakbij Maasdam naar het huidige Klein Koodiep. Mogelijk is dit de Yle. In eerste instantie zorgde de Yle voor de wateraanvoer naar Broek. Toen deze afwatering verslechterde, werden de Strijense Sluisvlieten aangelegd¹²¹. Bij het graven hiervan zal men mogelijk de linker sluisvliet hebben laten overlopen in de Yle.

17.5. Sluisvlieten van Strijen

In de jaren tachtig van de 14^e eeuw verslechterde de afwatering van de Grote Waard. Om deze te verbeteren groef men twee kanalen van de Maas naar de waarddijk bij Broek en een iets verder oostelijk¹²².

17.6. Graaf

Over de Graaf lopen de meningen uiteen¹²³. Aangenomen wordt dat het een wetering is geweest die langs een achterkade, de grens van de middeleeuwse ontginning, liep¹²⁴. Op de kaart van Sluyter uit 1560 is een gedeelte van Graaf weergegeven als de achtergrens van de ambachten Kort Ambacht en Houweningen¹²⁵.

17.7. Werken

De Werken wordt beschreven en weergegeven op een kaart door De Bont¹²⁶ en Leenders¹²⁷. Op de kaart van Beekman is de Werken een korte arm van de Merwede en is deze niet verbonden met de Alm. Ook van Heeren¹²⁸ gaat ervan uit dat de Werken in de 15^e eeuw al grotendeels verland is en het contact met de Alm had verloren. Dit in tegenstelling tot wat Braams zegt, namelijk dat de Werken de Alm met de Merwede verbond¹²⁹.

17.8. Alm en Eem

De Alm liep van Giessen (Heusden Altena) naar Alsmvoet.

¹¹⁷ Fockema Andreae, 1950, p. 39.

¹¹⁸ Leenders 2021 A.

¹¹⁹ Van Rheineck Leysius 1938, p. 30.

¹²⁰ Leenders 2020, p. 22.

¹²¹ Fockema Andreae p. 26 en p. 34 (kaart).

¹²² Ibidem .

¹²³ De Boer 2009, p. 54.

¹²⁴ De Bont 2000, p. 22.

¹²⁵ NAG 4.VTH 1895B.

¹²⁶ De Bont 2006, p. 51.

¹²⁷ Leenders 2009, p. 34.

¹²⁸ Van Heeren 2017, p. 94.

¹²⁹ Braams 1995, p. 27.

Het eerste gedeelte, Giessen tot Almkerk, is in het landschap terug te vinden als de Oude Alm, de Wijde Alm en de Alm¹³⁰. De loop van het tweede gedeelte is door de St. Elisabethsvloed weggevaagd. Het verloop van dit gedeelte van de Alm neem ik over van de kaart van Leenders¹³¹. De Eem is een zijtak van de Alm die zich net voorbij Almkerk afsplitst en zich later weer bij de Alm voegt. Ook de Eem heb ik overgenomen van de eerder genoemde kaart van Leenders. Wel laat ik de Eem iets westelijker uitmonden in de Alm, in de buurt van Eemkerk.

17.9. Dussen / Voorn

De Dussen overgenomen van Leenders¹³².

De benedenloop van de Dussen wordt ook wel Voorn, Voren of Voeren genoemd. Dit is de naamgever van de Vorensaterwaard¹³³. Op de kaart van Beekman wordt wel de Voren maar niet de Dussen genoemd.

17.10. Donge

In de Veenrien stroomt maar één rivier naar de Maas: de Donge¹³⁴. Over de loop vanaf Geertruidenberg naar de Maas is door de verwoestende werking van de overstroming na de St. Elisabethsvloed niets bekend¹³⁵. Ik neem de reconstructie van De Bont over^{136, 137}.

De situatie bij Geertruidenberg is gebaseerd op het kaartje van Sanders¹³⁸ maar aangepast n.a.v. opmerkingen van Karel Leenders¹³⁹.

17.11. 's-Gravenmoerse Vaart

De Donge verloor in de loop van de tijd zijn wateraanvoer en werd ongeschikt voor de scheepvaart. Om dat probleem op te lossen groef men in 1335 de 's-Gravenmoerse Vaart¹⁴⁰.

18. Dijken binnen de ringdijk

In deze paragraaf worden de dijken van de 'waarden' binnen de ringdijk beschreven. De ligging van de onderscheiden waarden wordt bepaald door de reconstructies van de rivieren die hen omringen.

18.1. Tieselijnswaard

De Tieselingswaard is een oude bedijking die opgenomen is in de Grote Waard door de aanleg van de dammen in de Dubbel en de Maas bij Maasdam¹⁴¹.

't Jong laat in zijn artikel, 'Waar lag de Tieselenswaard'¹⁴², dertien verschillende kaartjes van evenzoveel auteurs zien en op al die kaartjes wordt de exacte ligging van deze waard bepaald door een verschillende loop van de omringende rivieren: Maas, Oude Maas en Dubbel. En dat is ook het geval in deze reconstructie¹⁴³. Dit komt omdat er geen zekerheid is over de exacte loop van de Maas en de Dubbel en dat dat nog steeds onderwerp van discussie is.

¹³⁰ Dienst der Militaire Verkenningen 1990, blad 18/19.

¹³¹ Leenders 2009, p. 34.

¹³² Ibidem .

¹³³ Lensvelt, 2020.

¹³⁴ Leenders 2009, p. 33.

¹³⁵ De Bont 2006, p. 51.

¹³⁶ Ibidem, p. 51 noot 46.

¹³⁷ De Bont 1993, p. 26/27 afb 14. Kaart waarop de 'oude' loop van de Donge tot Raamsdonk is aangegeven.

¹³⁸ Sanders 1990, p. 99.

¹³⁹ Leenders 2021.

¹⁴⁰ Leenders 2009, p. 33.

¹⁴¹ Fockema Andreae 1950, p. 32.

¹⁴² 't Jong 2010, p. 63.

¹⁴³ WGJ: Ook de schrijfwijze van de naam verschilt: Tieselijnswaard, Tieselingswaard, Thyseingswaard, Thijselingswaard, Tyesselyns waard, Tijsselins Waert

Over de locatie van de dijken is weinig met zekerheid te zeggen¹⁴⁴. Ik teken ze op enige afstand van de rivieren.

In de Tieselijnswaard hebben mogelijk twee zijdwendes gelegen¹⁴⁵.

18.2. Landen bezuyden de Merwede (Dordtse Waard)

Op het kaartje van Stol¹⁴⁶ wordt de Dordtse Waard begrensd door Merwede, Werken, Alm, Eem, Maas en Dubbel. In de loop van de 13^e eeuw was dit gebied geheel door dijken omsloten en sprak men van 'De Grote Waard' (later is deze benaming op de het gebied binnen de grote dijkkring overgegaan). Dit waterschap bestond mogelijk al rond 1230¹⁴⁷.

De naam 'Dordtse Waard' komt voor 1421 in de annalen slechts een maal voor als 'Durtretswerde'¹⁴⁸ in 1202. Het gebied wordt met verschillende namen aangeduid: Vrylant, de Groetwart, Magne Insule en 'Landen bezuyden de Merwede'¹⁴⁹.

Op basis van bovenstaande heb ik de Dordtse Waard met dijken omringd al is de precieze loop daarvan niet exact te bepalen; ik neem aan dat de dijken de loop van de rivieren volgden.

18.3. Land van Altena (Woudrichemmerwaard)

Op de kaart van Beekman en op de daarvan afgeleide kaarten, wordt de Woudrichemmerwaard niet genoemd. De Werken is slechts als een korte zijarm van de Merwede weergegeven en loopt niet door naar de Alm.

De heren van Altena bewoonden een burcht bij Almkerk. In de loop van de veertiende eeuw is hun naam verbonden aan het gebied ten noorden van de Alm en raakte de naam Woudrichemmer Waard in onbruik¹⁵⁰.

18.4. Land van Heusden / Heusdensewaard

Aan de westzijde was de Heusdensewaard niet afgesloten door een dijk¹⁵¹. Had daar een dijk gelegen dan zou deze het water van de St. Elisabethsvloed gekeerd hebben.

Op de kaart van Beekman is de Heusdensewaard langs de Alm (zuidelijke over) onbedijkt en ik heb daar ook aanwijzingen voor gevonden dat dit anders is geweest.

18.5. Arnoutswaard, Vorensaterswaard en Dussen

In het centrum van de Grote Waard lagen drie kleinere gebieden: Arnoutswaard, Vorensaterswaard en Dussen. Deze gebieden waren niet bedijkt¹⁵²; voor de locatie ga ik af op de kaart van Van Heeren¹⁵³.

18.6. Veenrien

De Veenrien, Veenriin is het gebied ten zuiden van de Maas¹⁵⁴, ¹⁵⁵, ¹⁵⁶. Mogelijk worden met 'veenrien' de veenderijen (ontginningen?) bedoeld¹⁵⁷. Van Heeren¹⁵⁸ meent dat het gaat om een

¹⁴⁴ 't Jong 2020, p. 39.

¹⁴⁵ Hos 2010, p. 142.

¹⁴⁶ Stol 1981, p. 130.

¹⁴⁷ Ibidem, p. 130.

¹⁴⁸ Van Heeren 2017, p. 95.

¹⁴⁹ Van Heeren 2017b, p. 282.

¹⁵⁰ Schmaal, 2018.

¹⁵¹ Hoppenbrouwers 1992, p. 50.

¹⁵² Van Heeren 2018, p. 63.

¹⁵³ Ibidem, p. 61.

¹⁵⁴ Thijssen 1990, p. 8.

¹⁵⁵ Henderikx 2001a, p. 196, noot 62.

¹⁵⁶ Teixeira 1936, p. 175.

¹⁵⁷ Ramaer 1899, p. 49.

¹⁵⁸ Van Heeren 2018, p. 63.

gebied waar veen en met riet begroeide gorzen voorkomen wat zou inhouden dat het grotendeels onontgonnen was. Het zou ook kunnen dat het gebied in eerste instantie wel ontgonnen was maar door klink te nat was geworden om nog een agrarische functie te hebben¹⁵⁹.

Oude- en nieuwe reconstructies van de Grote Waard zijn niet eenduidig wat betreft de naam en de omvang van Veenrien. Op de kaart van Beekman 1938 wordt het gebied niet benoemd evenzo op de kaart van Hingman. Fockema Andreae onderscheidt de Lage Veenzijde (ten westen van de Donge) en de Hoge Veenzijde of Langstraat¹⁶⁰. Op weer een andere kaart is sprake van de Strijensche Waard¹⁶¹, Stol noemt alles onder de Maas van Strijen tot Heusden 'Veenzijde'¹⁶².

18.7. Langstraat

De naam Langstraat als streeknaam voor het gebied tussen Raamsdonk en Vlijmen is pas na de St.-Elisabethsvloed zwang gekomen¹⁶³. Ik noem de streeknaam daarom niet op de kaart.

19. Dammen en sluizen

Na 200 na Chr. wordt de zuidelijke Maasloop actief. Vanaf Heusden loopt deze in westelijke richting naar de zee. Bij Heusden was er een aftakking in noordelijke richting, de Rivel¹⁶⁴. In de loop van de tijd werd steeds meer water via de Rivel afgevoerd en ontstond wat we nu de Nieuwe Maas noemen. Deze stroomverlegging had plaats ca. 1135^{165, 166}. De Nieuwe Maas ging ter hoogte van Veen op in de Alm.

De Alm kon de hoeveelheid water die via de Nieuwe Maas werd aangevoerd niet verwerken en er ontstond in de jaren zeventig van de 13^e eeuw ter hoogte van het latere Giessen, een doorbraak richting Woudrichem. Bij Woudrichem verenigde de Nieuwe Maas zich ten slotte met de Merwede^{167, 168}.

Om de ontginningen ten oosten van de Nieuwe Maas te beschermen tegen een toenemende wateroverlast werden diverse dammen aangelegd¹⁶⁹. Wat betreft de datering van de diverse afdammingen worden verschillende jaartallen genoemd. Duidelijk lijkt het dat e.e.a. zich moet hebben voltrokken tussen 1230 – 1285. Ik houd de datering aan die Van de Ven gebruikt in zijn standaardwerk Leefbaar Laagland¹⁷⁰.

¹⁵⁹ De Groot 199, 7 p. 12.

¹⁶⁰ Fockema Andreae 1950, p. 34.

¹⁶¹ Van den Hoek 2007, p. 12.

¹⁶² Stol 1981, p. 130.

¹⁶³ Kleijngeld 2013, p. 20.

¹⁶⁴ Voogd 1958, p. 109.

¹⁶⁵ Stol 1981, p. 137.

¹⁶⁶ Henderikx, 2001a, p. 197 noot 66.

¹⁶⁷ Stol 1981, p. 138.

¹⁶⁸ Maas 2000, p. 37.

¹⁶⁹ Hendriks 2007, p. 106.

¹⁷⁰ Van de Ven 2003, p. 107.

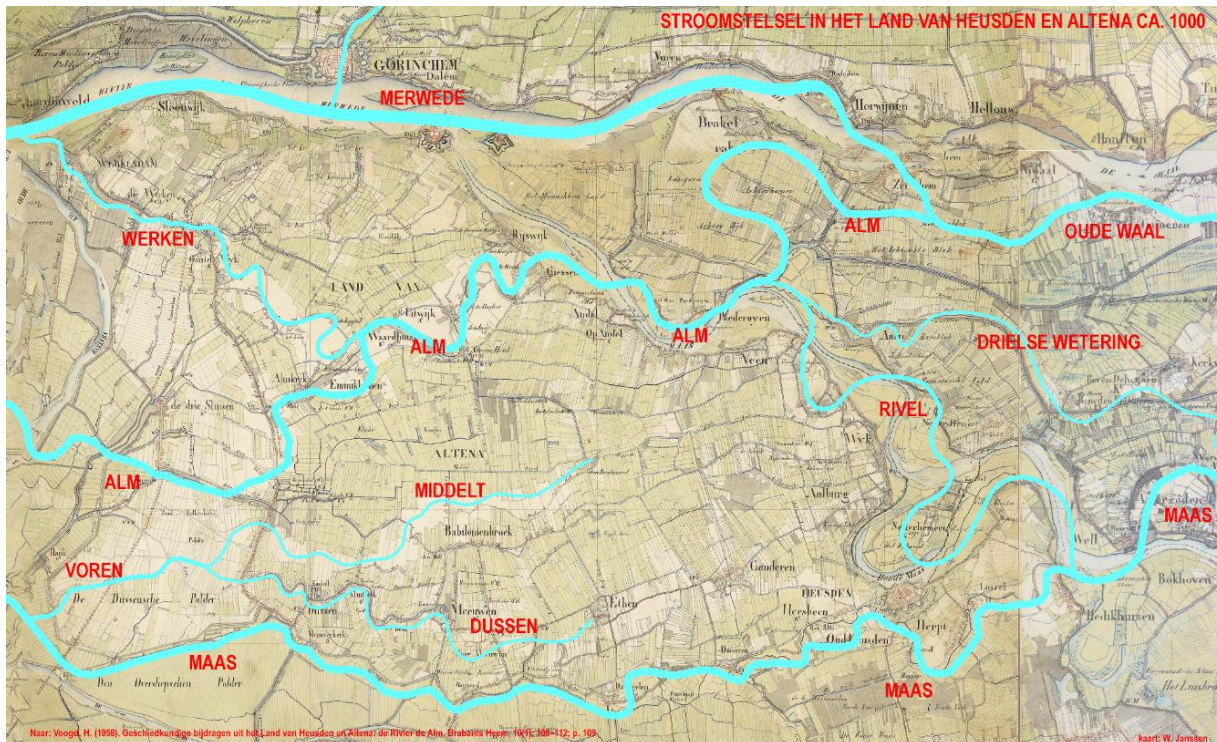

fig. 3: Stroomstelsel in het Land van Heusden en Altena ca. 1000

19.1. Dam in de Eem: ca. 1230

Deze dam wordt in 1290 voor het eerst genoemd maar moet volgens Stol al in de eerste helft van de 13^e eeuw zijn aangelegd¹⁷¹.

19.2. Dam in de Werken: ca. 1230

De dam in de Werken is in de eerste helft van de 13^e eeuw, ca. 1230, aangelegd¹⁷², ¹⁷³.

19.3. Dam in de Alm bij Giessen: ca. 1230

De bovenloop van de Alm (tot Poederooien) verzandde en werd een vrijwel dode rivier. Rond 1230 moet de Alm bij Giessen zijn afgedamd¹⁷⁴, ¹⁷⁵.

19.4. Dam ten zuiden van Heusden ca. 1250

Stol noemt een dam in de Maas ten zuiden van Heusden die er al in 1250 moet hebben gelegen¹⁷⁶. Hoewel hij een bronvermelding geeft, kom ik deze dam in geen enkele andere publicatie tegen. Ik neem aan dat deze dam, als hij er al gelegen heeft, in 1420 niet meer bestaan zal hebben.

19.5. Dam bij Hedikhuizen: 1271

Het zijn hoogstwaarschijnlijk de kloosterlingen van de abdij van Berne die in 1271 een aardendam aanleggen in de Maas bij Hedikhuizen, het zogenaamde Damblok¹⁷⁷, ¹⁷⁸ Gevolg is dat al het Maaswater nu via de Heusdense Maas (de voormalige Rivel) naar het noorden wordt

¹⁷¹ Stol 1981, p. 137.

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Van de Ven 2003, p. 107.

¹⁷⁴ Braams 1995, p. 27.

¹⁷⁵ Henderikx 1987, p. 27 noot 48

¹⁷⁶ Stol 1981, p. 140.

¹⁷⁷ Gemeente Heusden, bijlage 1, p. 5.

¹⁷⁸ Van de Ven 2003, p. 107.

gedwongen. Mogelijk stroomde het meeste water al af naar het noorden en was de dam voornamelijk bedoeld om wateroverlast bij extreem hoog water te voorkomen¹⁷⁹.

19.6. Heusdenerdam 1273

De Heusdenerdam, in de verbinding tussen Oude en Nieuwe Maas, zal in 1250 gemaakt zijn aldus Thijssen¹⁸⁰. Fockema Andrea noemt de dam wel, maar geeft niet aan wanneer de dam is aangelegd¹⁸¹. Zonder verdere bronvermelding noemen Rutte en Vannieuwenhuyze 1273 als jaar waarin de Maas bij Heusden werd afgedamd¹⁸².

19.7. Dam in Dubbel: 1273

Met betrekking tot de afdamming van de Dubbel komen verschillende jaartallen voor. Van de Ven geeft op zijn kaart¹⁸³ 1281 aan, ook Renting houdt 1281 aan¹⁸⁴. In recentere literatuur wordt 1273 genoemd. In die tijd was de Dubbel een behoorlijke rivier van zo'n 100 meter breed en speelde een belangrijke rol bij het vervoer van goederen en personen¹⁸⁵. Volgens Ramaer heeft de dam alleen een uitwateringssluis gehad¹⁸⁶.

19.8. Dam en sluisen in de Maas bij het latere Maasdam: 1281

Het gebied van de Grote Waard omvatte een gebied van zo'n 500 vierkante kilometer¹⁸⁷ en in dit enorme gebied verzamelde zich veel regenwater. Om akkerbouw en veeteelt mogelijk te maken was goede afwatering essentieel. De afwatering vond plaats via de rivieren die de waard doorkruisten. De Oude Maas, de Alm en de Dubbel waren daarvan de belangrijkste¹⁸⁸.

De afdamming van de Alm bij Giessen en van de Maas bij Hedikhuizen had grote gevolgen. Doordat al het water nu via de Nieuwe Maas naar de Merwede werd afgevoerd, nam de gemiddelde waterhoogte op deze rivier toe en werd de afwatering bemoeilijkt. Het gevolg was dat het regenwater nu naar zee moest worden afgevoerd via de Oude Maas en de Dubbel¹⁸⁹. Toen de Oude Maas bij het latere Maasdam werd afgedamd in 1281^{190, 191} was het nodig een sluisencomplex in de dam aan te leggen om al het water te spuien¹⁹². Een van deze sluisen was geschikt voor de scheepvaart en had een breedte van ca. 6 meter (21 voet)¹⁹³.

Renting noemt nog dat het zeewater in de loop van de 13^e eeuw gemiddeld een hogere stand had en daardoor de invloed van het zeewater in de Grote Waard toenam en het ook daarom nodig werd de Maas af te dammen¹⁹⁴.

19.9. Dam en sluisen bij Broek ca. 1390

Door klink, turfwinning en moertering was er in de loop van de 14^e eeuw steeds meer wateroverlast bij Broek. Men dacht dit op te lossen door het graven van twee afwateringskanalen van Broek naar

¹⁷⁹ Renting 1993, p. 22.

¹⁸⁰ Thijssen 1990, p.10.

¹⁸¹ Fockema Andreae 1950, p. 8.

¹⁸² Rutte 2018, p. 304.

¹⁸³ Van de Ven 2003, p. 107.

¹⁸⁴ Renting 2007, p. 28.

¹⁸⁵ Hos 2010, p. 131.

¹⁸⁶ Ramaer 1899, p. 25.

¹⁸⁷ Tresling 1936, p. 12 (50.000 morgen; één morgen is ca 1 ha.)

¹⁸⁸ Leenders 2009, p. 41.

¹⁸⁹ Hoppenbrouwers 1992, p. 564.

¹⁹⁰ Van de Ven 2003, p. 107.

¹⁹¹ Ramaer 1899, p. 25: Ramaer komt, beredeneerd op basis van bronnen, op ca. 1270.

¹⁹² Leenders 2009, p. 41.

¹⁹³ Tresling 1936, p. 12.

¹⁹⁴ Renting 2007, p. 24.

de Maas (1375)^{195, 196} Maar bij Maasdam raakte men het water steeds moeilijker kwijt. Dit omdat de gorzen voor de dijk steeds hoger opslibden en men bij eb moeite had voldoende water te lozen¹⁹⁷. Om dit probleem op te lossen besloot men bij de afwateringskanalen in de dijk bij Broek een sluizencomplex aan te leggen. In 1390 was dit complex gereed¹⁹⁸. Het was een succes omdat het Haringvliet/Wijveken daar inmiddels tot vlak voor de dijk was opgerukt en er bij eb een groot verval was¹⁹⁹. Men verplaatste zelfs een aantal sluizen van Maasdam naar Broek²⁰⁰.

19.10. Verlaat Geertruidenberg

Pas in 1387 werd er iets ten zuiden van Geertruidenberg een dam met verlaat gelegd in de Donge²⁰¹.

20. Steden met stadsrecht

De steden met stadsrecht zijn weergegeven met de omvang die ze omstreeks 1420 hadden.

20.1. Geervliet

Getekend zoals op de plattegrond van Jacob van Deventer²⁰². Hoewel de plattegrond uit ca 1560 is, is het aannemelijk dat contouren van de stad toen niet wezenlijk verschilden van die van eind veertiende eeuw. In 1381 kreeg Geervliet stadsrechten en werd er begonnen met de aanleg van grachten en wallen²⁰³.

20.2. Dordrecht

In 1271 kreeg Dordrecht van Floris V het privilege om de stad te omringen met een veste of gracht. De grond die vrijkwam bij het graven van de gracht werd gebruikt om een aardenwal op te werpen. Rond 1375 was deze aardenwal vervangen door een stenen muur²⁰⁴. Omdat bekend is dat deze muren als gevolg van de St-Elisabethsvloed kort voor het midden van de vijftiende eeuw hersteld werden, mag men aannemen dat deze muren zo ook rond 1420 aanwezig waren^{205, 206} en zich voegden naar de stadsgracht. Deze gracht en muren zullen niet wezenlijk verschillen t.o.v. de situatie in 1545 toen Jacob van Deventer zijn kaarten tekende.

Ik heb de omtrek getekend naar de plattegrond van Zweerink²⁰⁷, Dordrecht ca. 1450, vergeleken met de 3d-reconstructie van Dordrecht na de St-Elisabethsvloed in 1425²⁰⁸.

20.3. Gorinchem

In 1382 kreeg Gorinchem stadsrecht en tegen het eind van de 14^e eeuw was het omringd met muren en grachten²⁰⁹. Ik heb voor de contouren op de kaart de grenzen aangehouden zoals Van Deventer die rond 1560 tekende.

¹⁹⁵ Van der Ham 2003, p. 30.

¹⁹⁶ Fockema Andreae 1950, p. 26.

¹⁹⁷ Stol 1981, p 17.

¹⁹⁸ Van der Ham 2003, p. 30.

¹⁹⁹ Cleveringa 2004, p. 169.

²⁰⁰ Stol 1981, p 17.

²⁰¹ Leenders 2014, p.16.

²⁰² Rutte 2018, p. 290.

²⁰³ De Graad 1986, p. 100.

²⁰⁴ Boezeman 2020, p. 12.

²⁰⁵ Hendriks 2001, p. 56/57.

²⁰⁶ Rutte 2018, p. 299.

²⁰⁷ Zweerink 2017, p. 47.

²⁰⁸ 't Jong 2020, p 176.

²⁰⁹ Rutte 2018, p. 303.

20.4. Woudrichem

Woudrichem kreeg in 1356 stadsrechten en werd in de jaren daarna van muren en grachten voorzien²¹⁰. De uitbouw buiten de muren aan de oostkant van de stad, zoals Van Deventer rond 1560 tekende, zal in het begin van de 15^e eeuw nog niet hebben bestaan.

20.5. Heusden

Wanneer Heusden precies stadsrechten kreeg is onduidelijk, waarschijnlijk in de tweede helft van de 13^e eeuw of het begin van de 14^e eeuw²¹¹. Er is in ieder geval een oorkonde uit 1318 waaruit is af te leiden dat Heusden voor die tijd stadsrechten had²¹².

In 1357 is de stad in noordelijke richting tot aan de Nieuwe Maas vergroot en met muren en grachten omringd²¹³. Zie ook de plattegrond die Thijssen tekent²¹⁴. We mogen aannemen dat de vestingwerken zoals Van Deventer die tekende nog grotendeels zijn zoals ze rond 1357 zijn aangelegd^{215, 216}.

20.6. Geertruidenberg

Geertruidenberg kreeg in 1213 stadsrechten. Mogelijk werd het stadje in de jaren daarna met een wal en of grachten versterkt. Pas in de loop van de 14^e eeuw is er sprake van de aanleg van een stenen muur²¹⁷. Op een kaartje laat Zijlmans de situatie omstreeks 1350 zien²¹⁸. Afgezien van het kasteel verschilt deze nauwelijks van de plattegrond van Van Deventer uit 1560.

20.7. Zevenbergen

In de tweede helft van de 14^e eeuw kreeg Zevenbergen stadsrechten en werd het met muren en grachten omringd. Als gevolg van de St. Elisabethsvloed werd een deel van de stad verwoest, voornamelijk het laaggelegen gedeelte. Na een beleg in 1427 tijdens de Hoeksche en Kabeljauwse twisten^{219, 220} werd men gedwongen de stadsmuren te slechten²²¹. Op de plattegrond van Van Deventer uit 1543 is de oude structuur de stad nog zichtbaar maar zijn de muren verdwenen²²².

20.8. Kloosters

- Eemstein

Op de kaart van Beekman wordt het klooster Eemstein aangegeven daar waar de Eem in de Alm uitkomt. Kalisvaart neemt aan dat dit klooster in de polder Steenenmuur heeft gelegen²²³.

RD coördinaten 117891 419875

²¹⁰ Rutte 2018, p. 303.

²¹¹ Heusden (vestingstad).

²¹² Tv-programma HTR uitzending 17-01-2018 (09:20 en 11:49).

²¹³ Rutte 2018, p. 304.

²¹⁴ Thijssen 1989a, p. 164.

²¹⁵ Dijkstra 1979, p. 33.

²¹⁶ Dat de stadsplattegrond van Heusden rond 1400 zich nauwelijks wijzigt t.o.v. de plattegrond van Van Deventer wordt bevestigd door het archief, het SALHA, in een mail van 03-06-2020: *Inderdaad lijkt mij de plattegrond van Van Deventer in dat geval het beste uitgangspunt. Wellicht dat er in 1400 nog iets minder bebouwing was, maar aan de plattegrond/stratenplan is vermoedelijk niet veel gewijzigd tussen 1421 en ca. 1560.*

²¹⁷ Zijlmans 2009, p. 66.

²¹⁸ Ibidem, p 69.

²¹⁹ De Groot 1937, p. 13.

²²⁰ Rutte 2018, p. 294.

²²¹ Gemeente Moerdijk, (2017). p. 9.

²²² Leenders 1999.

²²³ Kalisvaart 2009, maart p. 64.

- **Het Hollandse Huis (Kartuizerklooster van Geertruidenberg)**

Bij Geertruidenberg werd in 1336 een kartuizerklooster gesticht, het Hollandse Huis²²⁴.

RD coördinaten 118625 411255

20.9. Tollen

In het gebied van de kaart lagen rond 1420 verschillende plaatsen waar tol²²⁵ geheven werd:

Geervliet²²⁶, Strienemonde²²⁷, Dordrecht²²⁸, Woudrichem²²⁹ en Almsvoet²³⁰.

Zie ook het overzicht van Henk 't Jong in 'De Oudste Stad van Holland'²³¹.

20.10. Kastelen en burchten

De op de kaart aangegeven kastelen en burchten zijn gebaseerd op de website

KastelenInNederland.nl²³². Alleen die kastelen en burchten zijn aangegeven die aan het begin van de 15^e eeuw een functie hadden.

Kastelen binnen de bebouwing van steden met stadsrecht zijn niet apart weergegeven. Het gaat hier om: Gorkum, Heusden, Geertruidenberg en Zevenbergen.

21. Verdrongen dorpen in de Grote Waard

21.1. Tieselingswaard

- **Dubbeldam**

Dubbeldam is tijdens de St-Elisabethsvloed van de kaart verdwenen en nooit teruggevonden. Het zou zo'n drieënhalve kilometer westelijk van het huidige Dubbeldam hebben gelegen in wat nu de Dordtse wijk Krispijn is²³³.

RD coördinaten: 105006 424143

- **Leiderkerke**

Leiderkerke (Leijderkerke) zou gelegen hebben aan de Maas in de buurt van het tegenwoordige 's-Gravendeel^{234, 235}.

RD coördinaten: 102112 421205

- **Erkentrudekerke**

In 1990 zijn bij graafwerkzaamheden in Dubbeldam een groot aantal graven blootgelegd.

Hoogstwaarschijnlijk gaat het om het kerkhof van Erkentrudekerke, ook wel Kruiskerke genoemd^{236, 237}.

RD coördinaten 107640 422961

²²⁴ Sanders 1990, p. 21, p. 99.

²²⁵ Verkerk 1997, pp. 97-114.

²²⁶ Van Hoorn 2013, p. 41.

²²⁷ Siderius 1967, p.10.

²²⁸ 't Jong 2020, p. 77.

²²⁹ Kasteel Niemandsvriend.

²³⁰ Van Heeren 2019, p. 16.

²³¹ 't Jong 2020, pp. 71 - 80

²³² <https://www.kasteleninnederland.nl/index.php>

²³³ Duinen 2007, p. 143.

²³⁴ Tresling 1936, p. 8, p. 217.

²³⁵ Regt 1849, p. 67.

²³⁶ Van der Esch 2002, p. 58.

²³⁷ Renting 2007, p. 28.

- **Ammekerke**

Op een kaart in het RAAP-rapport 'De stad en het slib'²³⁸ wordt het dorp aangegeven in de tegenwoordige Krabbepolder bij Dordrecht²³⁹. Ook Tresling lokaliseert het dorp in die omgeving²⁴⁰. RD coördinaten: 102826, 423274

- **Kruiskerke/Wollebrandskerke**

De kerk van dit dorp is teruggevonden aan de Amnesty Internationalweg in Dordrecht bij de ingang van een parkeergarage²⁴¹ in 2006²⁴². Mogelijk is Wollebrandskerke door een overstroming verloren gegaan en is op dezelfde plaats het dorp Kruiskerke ontstaan²⁴³. RD coördinaten: 106068 422835

- **Tieselenskerke**

De ligging van dit dorp is onzeker. Ik neem de locatie over van het RAAP-rapport²⁴⁴, in de tegenwoordige Haniaspolder (hoewel 't Jong het dorp meer westelijk plaatst²⁴⁵). RD coördinaten 106889 420759

- **Genemanspolder / Oudeland**

Ook de ligging van dit dorp is omstrede. Er wordt gedacht dat Genemanspolder een andere naam is voor het dorp Oudeland. Mogelijk in de huidige wijk Sterrenburg of in de polder Wieldrecht of de Polder Zuidpunt²⁴⁶? Ik neem de locatie over uit het RAAP-rapport²⁴⁷ waar het dorp globaal in de Nieuwe Maas ligt tussen de Biesboschpolder en de Jantjesplaat. RD coördinaten 110876 420002

21.2. Landen Besuyden de Merwede

- **Sliedrecht**

Het tegenwoordige Sliedrecht (Over Sliedrecht²⁴⁸) ligt in de Alblasserwaard op de noordelijke oever van de Merwede. Het oorspronkelijke Sliedrecht lag daar tegenover, op de zuidelijke oever van de Merwede. Na de St. Elisabethsvloed werd dit dorp verlaten en vestigde de bewoners zich in Over Sliedrecht. Op de kaart uit het RAAP-rapport wordt Craayenstein (het kasteel) aangegeven als het dorp²⁴⁹.

RD coördinaten 112593 425056

²³⁸ De Boer 2009, p. 53.

²³⁹ WGJ: op deze kaarten is sprake van Almkerk en niet van Ammekerk. Vergissing?

Rob Haan, auteur van het hoofdstuk 'Onder water, boven water' in het boek 'Verdronken dorpen boven water' noemt het dorp Amkerke (p. 144) in ambacht De Mijl. Bij navraag geeft hij aan dat Amkerke en Almkerke twee verschillende kerken zijn.

²⁴⁰ Tresling 1936, p. 8.

²⁴¹ Duinen 2007, p. 141.

²⁴² Paalman 2020.

²⁴³ 't Jong 2010, p. 65.

²⁴⁴ De Boer 2009, p. 53.

²⁴⁵ 't Jong 2010, p. 65.

²⁴⁶ Duinen 2007, p. 145.

²⁴⁷ De Boer 2009, p. 53.

²⁴⁸ Duinen 2007, p. 133.

²⁴⁹ De Boer 2009, p. 53.

- **Crayenstein**²⁵⁰

Rond 1250 werd ten westen van Sliedrecht kasteel Crayenstein gesticht²⁵¹.

Bij de aanleg van de 3^e Merwedehaven werden in de jaren zestig van de 20^e eeuw sporen gevonden van middeleeuwse bewoning. Deze vondsten zijn hoogstwaarschijnlijk afkomstig van Sliedrecht en/of het kasteel. De locatie komt overeen met een plaat van die naam op kaart van Slufter uit 1560²⁵².

RD coördinaten 112475 425169

- **Houweningen**

Het grondgebied van het ambacht Houweningen wordt aangegeven op de kaart van Slufter²⁵³. Op dezelfde kaart staat op een eilandje langs de Merwede de 'Peerboom'. De locatie komt overeen met de tegenwoordige polder Ruigten bezuiden de Perenboom. In die polder zijn bij

bouwwerkzaamheden in 1804 en bij opgravingen in 1983 middeleeuwse resten en fundamenten gevonden²⁵⁴. Bij deze opgravingen is gezocht in de buurt van de locatie van een heuvel die in 1937 is afgegraven²⁵⁵. Op de topografische kaart van 1892 is deze heuvel nog aangegeven²⁵⁶

In 2001 zijn de restanten van de kerk van Houweningen teruggevonden²⁵⁷.

RD coördinaten 115533 425495

- **Eemkerk**

Ramaer tekent Eemkerk op de plaats waar de Eem in de Alm uitmondt. Dit komt overeen met de vermoedelijke locatie van het dorp in de buurt het Steurgat en de Nerzienweg²⁵⁸ in Werkendam.

RD coördinaten: 118694 419724

- **Almsvoet**

Almsvoet was een grafelijk tol daar waar de Alm uitkwam in de Maas²⁵⁹.

In 1439 is er nog bewoning in Almsvoet en werd er nog tol geheven. In de jaren daarna is het alsnog van de bodem verdwenen²⁶⁰. Almsvoet lag in een bocht op de noordelijke Maasoever; daar tegenover bevond zich het dorp Almonde²⁶¹

Aangegeven op kaart van 't Jong daar waar de Alm in de Maas uitkomt²⁶².

RD coördinaten 115278 419956²⁶³

- **Nieuwerkerk op de Alm**

Op de kaart van Beekman wordt deze nederzetting aangegeven als Nieuwerkerk op tie Alm. Ramaer noemt het ook, maar dan als 'Nieuwerkerk op die Halme'²⁶⁴ en Leenders neemt het op in een lijst van in 1421 verdrinken kerken²⁶⁵. Verder geen informatie over deze nederzetting kunnen vinden.

RD coördinaten 121998 419504²⁶⁶

²⁵⁰ Kasteel Crayenstein.

²⁵¹ Bos 1954, p. 6.

²⁵² NAG 4.VTH 1895B.

²⁵³ Ibidem.

²⁵⁴ Renting 2007, p. 52.

²⁵⁵ Van der Esch 1985, p. 245

²⁵⁶ Topotijdreis: 200 jaar topografische kaarten.

²⁵⁷ Duinen 2007, p. 135.

²⁵⁸ Van Nistelrooij 2014.

²⁵⁹ Van Heeren 2019.

²⁶⁰ De Gast 2004, p. 31.

²⁶¹ Kalisvaart 2009, p. 57 en p. 64

²⁶² 't Jong 2017a.

²⁶³ WGJ: ik heb geen duidelijke locatie gevonden; schatting gebaseerd op kaartje 't Jong.

²⁶⁴ Ramaer 1899, p. 54.

²⁶⁵ Leenders 2009a, p. 69.

²⁶⁶ WGJ: ligging onzeker.

21.3. Arnoutswaard

- **Herradeskerke**

Herradeskerke is een verbastering van Arnoutskerke en was de belangrijkste plaats in de Arnoutswaard^{267, 268}. In 1992 zijn bij Hank de mogelijke resten van een kasteel of kerk gevonden. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om resten van het in 1421 verdrongen dorp²⁶⁹.
RD coördinaten 121196 417147

21.4. Veenrien

- **Almonde**

Almonde is hoogstwaarschijnlijk gelokaliseerd op een donk, vandaar het achtervoegsel monde, in de Brabantse Biesbosch^{270, 271}. Anderen zoeken het dorpje iets westelijker in de Noordwaardpolder²⁷².
RD coördinaten 115715 419196

- **Dubbelmonde**

Chris de Bont geeft aan de het achtervoegsel 'monde' hoogstwaarschijnlijk slaat op 'monte' in de betekenis van 'berg' en Dubbelmonde gelokaliseerd moet worden op een donk daar waar de Dubbel zich van de Maas afsplitst²⁷³.
RD coördinaten 109290 418941

- **Drimmelen**

Drimmelen is een aantal keren opgeschoven. Het dorp is ontstaan op de oeverwal langs de Maas maar schoof met de ontginning mee naar het zuiden en lag iets ten westen van het huidige Drimmelen in de noordoost punt van de Hamplaat²⁷⁴. Dit dorp is tijdens de St-Elisabethsvloed verdrongen²⁷⁵.
RD coördinaten 114160 413730

- **Wieldrecht**

De ligging van Wieldrecht is onzeker. Op de kaart in RAAP-rapport 1672²⁷⁶ wordt het dorp aangegeven ergens in de Nieuwe Beerpolder. Gezien het achtervoegsel 'drecht' zal het dorp direct aan de Wiele hebben gelegen waar deze zich afscheidt van de Maas.
RD coördinaten 102800 420312

- **Weede (dorp)**

Weede (ook: Wede, Weda, Ter Ween). In 1921 werden ten oosten van Strijen resten gevonden van een kerkhof binnen een gebied waar men het dorp Weede vermoedde. De Groot neemt men aan dat het gaat om het dorp Weede^{277, 278, 279} (RD coördinaten 99172 418268).

²⁶⁷ Aartswaarde 2020.

²⁶⁸ 't Jong 2017a.

²⁶⁹ N.N. 1992, p 177.

²⁷⁰ De Bont 2006, p. 53.

²⁷¹ De Bont 2000, p. 72.

²⁷² Kalisvaart 2009, p. 25.

²⁷³ De Bont 2006, p. 54.

²⁷⁴ Mail Louis van Suijlekom, voorzitter Heemkundekring Made en Drimmelen; 12-06-2020

²⁷⁵ Oud-Drimmelen.

²⁷⁶ De Boer 2009, p. 53.

²⁷⁷ De Groot 1956, p.34.

²⁷⁸ De Groot 1954, pp. 50-71.

²⁷⁹ De Groot 1999, p. 51.

Overigens vermoedt Leenders dat Weede aan de Maas heeft gelegen tussen het 'slot' en een gevonden kerkhof²⁸⁰ (RD coördinaten 99623 416961). Ik neem de locatie van Leenders over.

- **Weede (kasteel)**

Lag op de zuidoever van de Maas bij Maasdam en werd in 1421 verwoest tijdens de St-Elisabethsvloed^{281, 282}.

RD coördinaten 98500 422275

- **Broek**

De ligging van Broek is onzeker. Velen plaatsen Broek in de buurt van de Steenplaats, zuidoost van Strijen in de polder het Kooiland (voorheen de Zuid Kavel van Broek). De Groot neemt aan dat het dorp vlakbij de boerderij Bouwlust heeft gelegen²⁸³ (RD coördinaten 99623 416961).

In 1956 maakt De Groot melding van de vondst in 1921 van een kerkhof in de polder Nieuw Bonaventura aan de Middelste Kruisweg tussen de Broekse weg en Kromme Elleboogseweg²⁸⁴. Hij neemt aan dat het hier om het kerkhof van Weede gaat. Leenders gaat ervan dat dit het kerkhof van Broek is geweest omdat het kerkhof van Weede vlakbij 's-Gravendeel is teruggevonden²⁸⁵. Ik neem deze locatie over.

RD coördinaten 99172 418268

- **Zwaluwe**

Overgenomen van Beekman op de locatie van het huidige Hoge Zwaluwe. Ligging is onzeker^{286, 287}.

²⁸⁰ Leenders 2021, B, p. 5 en p. 10 (kaart)

²⁸¹ Ras 1999, p 62.

²⁸² Kastelen in Nederland: <https://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=4545>

²⁸³ De Groot 1999, p. 51.

²⁸⁴ De Groot 1956, p. 33-35.

²⁸⁵ Leenders 2021 B, p. 7.

²⁸⁶ De Groot 1999, p. 53.

²⁸⁷ De Schipper 1997, p. C5.

Literatuur

- Aartswaarde. (z.d.). Geraadpleegd op 2 december 2020, van <https://www.wikiwand.com/nl/Aartswaarde>
- Allewijn, R. (1989). *En wijd was de polder: korte historieschetsen uit de Hoeksche Waard en het Eiland van Dordrecht*. Oud Beijerland, Nederland: Edel Boeken.
- Alm (Noord-Brabant). (z.d.). Geraadpleegd op 13 oktober 2020, van [https://www.wikiwand.com/nl/Alm_\(Noord-Brabant\)](https://www.wikiwand.com/nl/Alm_(Noord-Brabant))
- Beekman, A. A. (1920). *Geschiedkundige atlas van Nederland. Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300. II Holland ten zuiden van het IJ*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Beekman, A. A. (1923). *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Bourgondische Tijd*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Beekman, A. A. (1938). *De St. Elizabethsvloed in 1421 (De Bourgondische Tijd. Blad 4) uit de "Geschiedkundige Atlas van Nederland" 1938; locatie C042 [Kaart]*. Geraadpleegd van https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?mistart=900&mivast=126&mizig=184&miadt=126&milang=nl&misort=last_mod%7Cdsc&miview=gal1
- Berendsen, H. J. A., & Stouthamer, E. (2001). *Paleographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Assen, Nederland: Koninklijke van Gorcum.
- Bernisse (water). (z.d.). Geraadpleegd op 12 september 2020, van [https://www.wikiwand.com/nl/Bernisse_\(water\)](https://www.wikiwand.com/nl/Bernisse_(water))
- Beukers (red.), E. (2011). *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*. Groningen, Nederland: Noordhoff Atlasproducties.
- Bijl, J. P. (2003). *Klaaswaal: Beeld van een verdwenen dorp*. Bleskensgraaf, Nederland: Blassekijn, Antiquariaar Uitgeverij.
- Boezeman, J. W., & Bosch, A. (2020). *Canon van Dordrecht. Duizend jaar Dordt*. Dordrecht, Nederland: Stichting Illustre Dordracum.
- Bos, W. (1954). *Negen Eeuwen. Geschiedenis Van de Sliedrechtse Baggeraars*. Sliedrecht, Nederland: Drukkerij De Waard.
- Braams, B. W. (1990). Het Land van Heusden en Altena na de Sint Elizabethsvloed van 1421: de herdijkingen in de 15e eeuw. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 8, 38–47. Geraadpleegd van <https://thg.verloren.nl/archief>
- Braams, B. W. (1995). *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena*. Wageningen, Nederland: Landbouw Universiteit Wageningen.
- Buisman, J. (1996). *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 2 1300 - 1450*. Franeker, Nederland: Uitgeverij Van Wijnen.
- Cleveringa, P., Hendriks, J. P. C. A., van Beurden, L., Weerts, H. J. T., Smeerdijk, D. G., Meijer, T., ... Paalman, D. (2004). "So grot overvlot der watere ..." Een bijdrage aan het multidisciplinair onderzoek naar de St. Elisabethsvloed en de periode die daaraan vooraf ging. In *Holland: De Nieuwe Waterstaatsgeschiedenis* (Vol. 36, pp. 162–180). Hilversum, Nederland: Historische Vereniging Holland.
- De Boer, G. H., Rietkerk, M., Schenk, J. A., & Jansen, B. (2009). *Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht* (RAAP-RAPPORT 1672.). RAAP Archeologisch Adviesbureau BV. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZsxevxfJeC_Rapport_Stad_en_Slib.pdf
- De Bont, C. (1993). *Al het merkwaardige in bonte afwisseling. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*. 's-Hertogenbosch, Nederland: Stichting Brabants Heem.
- De Bont, C. (2006). *Onder de Biesbosch. Historisch-geografische en naamkundige bouwstenen voor een reconstructie van het in 1421 verdrinken middeleeuwse cultuurlandschap van de Grote*

- Waard. *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis*, 15(2), 47–65. Geraadpleegd van http://www.jvdn.nl/Downloads/WG/2006/TWG2006_046b-046c.pdf
- De Bont, C. H. M., Dirx, G. H. P., Maas, G. J., Wolfert, H. P., Odé, O., & Polman, G. K. R. (2000). *Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch. Beschrijving en waardering als bouwstenen voor het landschapsontwikkelingsconcept en de effectevaluatie voor rivierverruiming* (Alterra-rapport 121, Riza-rapport 2000.053). Wageningen, Nederland: Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte.
- De Gast, C. (2004). *De macht van het water; leven met water tussen Maas en Merwede*. Raamsdonkveer, Nederland: Vèrse Hoeven uitgeverij.
- De Graad, R. (1986). Verkenning in laat-middeleeuws Geervliet. *Westerheem*, 35(2), 100–108. Geraadpleegd van <https://issuu.com/westerheem/docs/1986>
- De Groot, A. G. (1954). Het verdrinken dorp Weede. *Zuid-Hollandse Studiën, dl IV, 4*, 50–71. Geraadpleegd van <https://rkd.nl/nl/explore/library/400002915>
- De Groot, A. G. (1956). Weede. *Zuid-Holland*, 2(2), 33–35. Geraadpleegd van <https://tijdschrift-holland.nl/wp-content/uploads/1956-02-02.pdf>
- De Groot, A. G. (1997). Het vrije Strien (2). *Strijen in historisch perspectief*, (12), 3–89. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrien.com/publicaties.html>
- De Groot, A. G. (1999). Het vrije Strien (3). *Strijen in historisch perspectief*, 13, 3–76. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrien.com/publicaties.html>
- De Groot, I. (1937). *Personen en feiten uit de geschiedenis van Zevenbergen*. Zevenbergen, Nederland: Arnold M. Greven.
- De Schipper, P. (1997, 26 juli). Amateur-historicus vindt verborgen dorp. *De Stem Zeeland*, p. C5. Dienst der Militaire Verkenningen, Den Haag (nu: Topografische Dienst, Emmen). (1990). *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000 / 1 West-Nederland 1839 -1859*. Groningen, Nederland: Wolters-Noordhoff.
- Diert, N. (1565). *Kaart van de Maas en de Merwede met de grote Zuidhollandsche Waard* [Kaart]. Geraadpleegd van <https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/achtergronden/historische-atlas-van-de-biesbosch/>
- Dijkstra, W. (1979). De Stadspoorten van Heusden. *Met gansen trou*, 29(3), 33–37.
- Don, P. (1992). *Voorne-Putten*. Zwolle, Nederland: Waanders Uitgevers / Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Drost, M., 't Jong, H., & Schiereck, G. J. (2018). *Thuredrith, nieuw licht op het ontstaan van Dordrecht*. Dordrecht, Nederland: Stichting Historisch Platform Dordrecht.
- Duinen, H. A., & Esseboom, C. (2007). *Verdrinken dorpen boven water*. Dordrecht, Nederland: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Fockema Andreae, S. J. (1950). *III De Grote of Zuidhollandse Waard* (Vol. Studiën over Waterschapsgeschiedenis). Leiden, Nederland: E.J. Brill.
- Freijssen, N. (2017). Van Pietersdijk tot Wolvenpolder. Het ontstaan van het polderlandschap op de eilanden Voorne en Putten. *De Brielse Mare, speciale uitgave*, 4–59.
- Gemeente Heusden. (2012). *De dijken van Heusden "Beleving van cultuurhistorie en landschap, verbinding voor mens en natuur"*. Auteur. Geraadpleegd van <http://docplayer.nl/20714189-De-dijken-van-heusden.html>
- Gemeente Moerdijk. (2017). Gevonden sprekende schatten. *De Heraut van Zevenbergen*. Geraadpleegd van <https://centrumontwikkelingzevenbergen.nl>
- Geschiedenis van Heusden*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 november 2020, van <https://www.heemtuindemeulenwerf.nl/geschiedenis-van-heusden>
- Gijlstra, A., Schildwacht, M., & Snoep, C. (0). *Cultuurhistorische objecten Hoeksche Waard*. Waterschap Hollandse Delta. Geraadpleegd van <https://hoekschewaard.files.wordpress.com/2013/05/cultuurhistorische-kaart-objecten-en-elementen-hoeksche-waard.pdf>
- Gottschalk, M. K. E. (1971). *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland I, de periode vóór 1400*. Assen, Nederland: Van Gorcum & Comp. N.V.

- Henderikx, P. A. (1987). *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*. Hilversum, Nederland: Hollandse Studiën 19. Historische Vereniging Holland / Uitgeverij Verloren.
- Henderikx, P. A. (2001a). De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de dertiende eeuw. In *Land, water en bewoning: Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse- en de Hollandse delta in de middeleeuwen* (pp. 181–212). Hilversum, Nederland: Verloren.
- Henderikx, P. A. (2001b). Land, water en bewoning. In *Waterbeheersing en afwatering in de Alblasserwaard tot de invoering van de bemaling in de vijftiende eeuw* (1ste editie, pp. 225–240). Hilversum, Nederland: Verloren.
- Hendriks, J. (2007). De Watersnoodramp van 1421 en 1424. In *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (pp. 99–130). Dordrecht, Nederland: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Hendriks, J., & Konings, J. (2001). *Van der stede muere* (Vol. Jaarboek 2000). Dordrecht, Nederland: Vereniging Oud-Dordrecht.
- Herben, M. H. J. A., & van der Mierden, L. (1995). Het dorp en de heerlijkheid Niervaart in de late middeleeuwen. *Jaarboek De Oranjeboom, 1995(48)*, 33–49. Geraadpleegd van <https://deoranjeboom.nl/wp-content/uploads/2015/02/Jb-48-1995-02.pdf>
- Heusden - Heusden - qaz.wiki*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 november 2020, van <https://nl.qaz.wiki/wiki/Heusden>
- Heusden (vestingstad)*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 november 2020, van [https://www.wikiwand.com/nl/Heusden_\(vestingstad\)](https://www.wikiwand.com/nl/Heusden_(vestingstad))
- Hingman, J. H. (1885). *De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421* [Kaart]. Geraadpleegd van <https://www.maritiemdigitaal.nl/index.cfm?event=search.getdetail&id=204000284>
- Hoppenbrouwers, P. (1992). *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden, ca. 1360 - ca. 1515. Deel 1 tekst*. Wageningen, Nederland: Landbouwniversiteit Wageningen.
- Hoppenbrouwers, P. C. M. (1993). Territorialiteit en landsheerlijkheid. *Noorbrabants historisch jaarboek, 10*, 8–59.
- Hos, T. H. L., & Dorst, M. C. (2010). *Zonnen op Gods akker Archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein. Plangebied Gezondheidspark Gemeente Dordrecht*. Gemeente Dordrecht. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZyavhbgJaU_0604_DO4_rapp_ort-totaal.pdf
- Kalisvaart, C. C. (2009). *Plangebied IVO VF ontpolderingsgebied Noordwaard en IVO KF locatie Almonde. Bureauonderzoek en Inventariserend veldonderzoek* (BAAC rapport V-08.0037). (L. A. Tebbens, Red.). Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie. Geraadpleegd van <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:41985/tab/2>
- Kalkman, B., & Roeleveld, E. (2015). *Sliedrecht in de middeleeuwen*. Sliedrecht, Nederland: Edu-Sign BV.
- Kasteel Crayestein / Kraaienstein / Craeyensteyn / Crayenstein te Crayestein / Sliedrecht Nederland*. (z.d.). Geraadpleegd van <https://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=4555>
- Kasteel Weede te Weede / Hoeksche Waard Nederland*. (z.d.). Geraadpleegd op 13 december 2020, van <https://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=4545>
- Kersbergen, R. (2012). *Topografische Atlas van Zuid-Holland, 1 : 25.000*. Landsmeer, Nederland: Uitgeverij 12 Provinciën.
- Kievit, J., Strucker, R., & de Gelder, C. (Reds.). (2006). *Kreken van de Hoeksche Waard*. Oud-Beijerland, Nederland: Hoeksche Waardse Landschap.
- Koch, A. C. F., Kruisheer, J. G., & Dijkhof, E. C. (1970). *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. 's-Gravenhage, Nederland: Nijhoff.

- Koopmanschap, H. (2015). *Grensgebied tussen zand en veen*. Breda, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Leenders, K. A. H. W. Namen in de polder. Drie elkaar opvolgende landschapstypen weerspiegeld in de namenvoorraad van de Noord-Brabantse Noordwesthoek. Versie 30 oktober 2019.
- Leenders, K. A. H. W. (1982). Land en water tussen de Bergen. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 14e(3–4), 149–160. Geraadpleegd van <https://tijdschrift-holland.nl/jaargang-14-1982/>
- Leenders, K. A. W. H. (1996). Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het Maas-Schelde-Demergebied (400 - 1350). Zutphen, Nederland: Walburg Pers.
- Leenders, K. A. H. W., & De Schipper. (1999, 8 november). Zevenbergen, de stad die er ineens was. BN/De Stem. Geraadpleegd van <http://users.bart.nl>
- Leenders, K. A. H. W. (2009a). "Die inundacie ende inbreck van onsen Grooten Waert": de verdrinking van de Grote Waard. In *"Nijet dan water ende wolcken"* (pp. 65–71). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Leenders, K. A. H. W. (2009b). "Zoe lanck ende breedt als oijt hadde gweest bij staende lande": het landschap van de Grote Waard vóór 1421. In *"Nijet dan water ende wolcken"* (pp. 33–46). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Leenders, K. A. H. W. (2018). Namen in de polder. Drie elkaar opvolgende landschapstypen weerspiegeld in de namenvoorraad van de Noord-Brabantse Noordwesthoek. *Handelingen – Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 90, 1. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38390790/Namen_in_de_polder_Drie_elkaar_opvolgende_landschapstypes_weerspiegeld_in_de_namenvoorraad_van_de_Noord_Brabantse_Noordwesthoek
- Leenders, K. A. H. W. (2020). Twintig kilometer dijk en 14 sluizen gezocht (versie 15-10-2020). *Onbekend, ?*, 1–53. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/44412749/Twintig_kilometer_dijk_en_14_sluizen_gezocht
- Leenders, K.A.H.W. (2021 A). Opmerkingen bij 'Aantekeningen bij kaart van de Grote Waard ca. 1420
- Leenders, K.A.H.W. (2021 B). Strijen, Wede en Broek. Conceptartikel
- Lensvelt, T. (z.d.). *Streekhistorie Lensvelt*. Geraadpleegd op 9 december 2020, van <http://members.ziggo.nl/tonlensvelt/Publiek/streekhistorie.html>
- Maas, G. J. (2000). *Historische geomorfologie Maas en Benedenrivieren*. (Alterra-rapporten 075). Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen,. Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/26555>
- Maasdam*. (z.d.). Geraadpleegd op 9 oktober 2020, van <https://www.wikiwand.com/nl/Maasdam>
- Netherlands. Topografisch Bureau. Dienst der Militaire Verkenningen, Geudeke, P. W., Zandvliet, K., Netherlands. Topografisch Bureau. Dienst der Militaire Verkenningen, & Wolters-Noordhoff Atlas Productions (Firm). (1990). *Grote Historische Atlas van Nederland. 4 Zuid-Nederland 1838-1857*. Groningen, Nederland: Wolters-Noordhoff.
- N.N. (1992). Kort archeologisch nieuws. *Westerheem*, 41(4), 177. Geraadpleegd van <https://issuu.com/westerheem/docs/1992>
- Nobel, A. (2012). *Besturen op het Hollandse platteland: Cromstrijen 1550 - 1780*. Zutphen, Nederland: Walburg Pers.
- Oud-Drimmelen*. (z.d.). Geraadpleegd op 13 december 2020, van <https://www.wikiwand.com/nl/Oud-Drimmelen>
- Paalman, D. (z.d.). *Verdronken dorp - Archeologie Dordrecht*. Geraadpleegd op 29 november 2020, van <https://www.archeologiedordrecht.nl/zichtbare-archeologie/verdronken-dorp>
- Ramaer, J. C. (1899). *Geografische geschiedenis van Holland bezuiden den Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen* (Verhandeling van de Kon. Akad. van Wetenschappen afd. Letterkunde, Nwe Reeks, II editie, Vol. no. 3). Amsterdam, Nederland: Uitgeverij Müller.
- Ras, J. (1999). Krijgt Maasdam kasteel terug? Strijen in historisch perspectief. *Het vrije Strien* 3, 13(1), 62–66. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrijen.com/publicaties.html#>

- Regt, J. W. (1849). *Geschied- en aardkundige beschrijving van den Hoekschen-Waard*. Zwijndrecht, Nederland: J. Boden.
- Renes, J. (1985). *West-Brabant een cultuurhistorisch landschapsonderzoek* (1ste editie). Waalre, Nederland: Stichting Brabants Heem.
- Renting, G. (2007). *Verdronken land, herwonnen land: Historische geografie van het Eiland van Dordrecht* (2de editie). Alphen aan den Rijn, Nederland: Canaletto.
- Rijkswaterstaat. (2019). *Actueel Hoogtebestand Nederland*. Geraadpleegd op 21 september 2020, van <https://ahn.arcgisonline.nl/ahnviewer/>
- Rutte, R., Vannieuwenhuyze, B., & van Mil, Y. (2018). *Stedenatlas Jacob van Deventer*. Bussum, Nederland: Uitgeverij Thoth.
- Schmaal, B. (2018, 21 januari). *Geschiedenis van Altena – Slag om Altena*. Geraadpleegd op 25 oktober 2020, van <https://slagomaltena.heerenvanaltena.nl/2018/01/21/geschiedenis-van-altena/>
- Schuurman, A., van de Garde, E. B., & Nizet, L. A. (1995). *Heerjansdam*. Provinciaal bestuur Zuid-Holland. Geraadpleegd van <https://020apps.nl/mip/beschrijvingen/Heerjansdam.pdf>
- Smits, J. G. (1995). *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Tweede deel. Rekeningen van Hollandse tolleren 1422 - 1534*. Den Haag, Nederland: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- Stam, H. (2006). *Grote Historische topografische Atlas (1894 - 1914). Noord-Brabant, schaal 1 : 25:000* (2de editie). Utrecht, Nederland: Uitgeverij Nieuwland.
- Stol, T. (1981). Opkomst en ondergang van de Grote Waard. *Holland Regionaal-historisch tijdschrift*, 13e(3–4), 129–145. Geraadpleegd van https://tijdschrift-holland.nl/wp-content/uploads/Holland1981_3-4.png
- 't Jong, H. (2010). Waar lag de Tieselenswaard? De ligging van een verdronken en vergeten polder onder Dordrecht nader bepaald. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 19, 57–66. Geraadpleegd van http://www.jvdn.nl/Downloads/WG/2010/TWG2010_57-66.pdf
- 't Jong, H. (2017a, 31 januari). *De Dordtse Waard (2)*. Geraadpleegd op 6 december 2020, van <https://apudthuredrech.nl/de-dordtse-waard-2/>
- 't Jong, H. (2017b, 9 februari). *De Dordtse Waard (4)*. Geraadpleegd op 19 oktober 2020, van <https://apudthuredrech.nl/de-dordtse-waard-4/>
- 't Jong, H. (2017c, 9 februari). *De onderverdeling van de Grote Waard*. Geraadpleegd op 22 augustus 2020, van <https://apudthuredrech.nl/de-dordtse-waard-4/>
- 't Jong, H. (2020). *De oudste stad van Holland*. Utrecht, Nederland: Van Duuren Media.
- Teixeira de Mattos, L. F. (1941). *Het eiland Goedereede en de eerste platen van Overflakkee omstreeks 1415* [Kaart]. Geraadpleegd van <http://www.geschiedenisvandirksland.com/maps/ontwikkeling/ontwikkeling.html>
- Teixeira de Mattos, L. F. (1936). De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland, deel IX, de Eilanden (vervolg). Afdeling VI: Het eiland van Dordrecht en de Zuid-Holland gelegen landen van den Biesbosch. 's-Gravenhage, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Teixeira de Mattos, L. F., & Buijtendorp, K. B. A. (1952). *Toestand Voorne en Putten omstreeks 1530* [kaart]. Geraadpleegd van https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?search=teixeira+de+mattos&mivast=126&mizig=184&miadt=126&milan g=nl&mizk_alle=teixeira%20de%20mattos&miview=gal1
- Tijssen, C. (1989a). De loop van de Maas en het ontstaan van (stad) Heusden. Strijd tegen het water in de middeleeuwen (2). *Met Gansen Trou*, 39(11), 161–170. Geraadpleegd van
- Tijssen, C. (1989b). Strijd tegen het water in de middeleeuwen (1). De eerste dijken rond Heusden. *Met Gansen Trou*, 39(10), 148–155.
- Tijssen, C. (1990a). Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (3) Het land van Heusden en het ontstaan van de Grote Waard. *Met Ganser Trou*, 40(1), 4–15.
- Tijssen, C. (1990b). Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (3) Het Land van Heusden en het ontstaan van de Grote Waard (2). *Met Ganser Trou*, 40(2), 17–22.
- Tijssen, C. (1990c). Strijd tegen het water in de middeleeuwen (4). Het Land van Heusden en de ondergang van de Grote Waard. *Met Gansen Trou*, 40(1), 35–41.

- Topotijdreis: 200 jaar topografische kaarten.* (z.d.). Geraadpleegd op 5 december 2020, van <https://www.topotijdreis.nl/?datatype=maps>
- Tresling, J. D. (1936). *Rondom de Binnenmaas*. Rotterdam, Nederland: Stemerding & Co.
- Van de Ven, G. P. (Red.). (2003). *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (5e druk). Utrecht, Nederland: Uitgeverij Matrijs.
- Van den Hoek, A. P. (2007). *Boerderijen en hun bewoners in de Grootte Waard. Deel 2 - "De Hoeksche Waard"*. Meppel, Nederland: Krips bv.
- Van den Noort, J. (2009). *Langs de rand van het zand* (1ste editie). Hilversum, Nederland: Uitgeverij Verloren.
- Van der Esch, C. (1985). Houweningen onder de loep. Vondsten van een voormalig dorp in de polder Ruygten bezuiden den Peereboom. *Westerheem*, 34(1), 245–258. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZcpakbiJU_1985.pdf
- Van der Esch, C., & Groeneveld, T. (2002). Het verdronken dorp Cruyskerck c.q. Erkentrude gevonden. *Westerheem*, 51(1), 50–61. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZcahubiJl_2002.pdf
- Van der J. L., Gouw. (1967). De ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied. 's-Gravenhage, Nederland: Drukkerij Albani.
- Van der Gouw, J. L. (1977). Putten bewesten de Maas ca. 1400 [Kaart]. Geraadpleegd van https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?search=Putten+bewesten+de+Maas+&mivast=126&mizig=184&miadt=126&milang=nl&mizk_alle=Putten%20bewesten%20de%20Maas%20&miview=gal1 / locatie F019
- Van der Ham, W. (2003). *De Grote Waard, geschiedenis van een Hollands landschap*. Rotterdam, Nederland: Uitgeverij 010.
- Van der Krogt, P. C. J. (2008). Lokale kaarten van Nederland uit de late Middeleeuwen. Caert-Thresoor, 27(2), 29–42. Geraadpleegd van <https://caert-thresoor.nl/wp-content/uploads/sites/4/CT27-2.pdf>
- Van Eeten, P. (1993). Dynamiek aan de Maas. De uiterwaarden onder Andel, Giessen en Rijswijk. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 11(3), 92–101. Geraadpleegd van [https://thg.verloren.nl/file/144824/Eeten, van P. - Dynamiek aan de Maas. De uiterwaarden onder Andel, Giessen en Rijswijk - jaargang 1993-3.pdf](https://thg.verloren.nl/file/144824/Eeten,_van_P._-Dynamiek_aan_de_Maas._De_uiterwaarden_under_Andel,_Giessen_en_Rijswijk_-_jaargang_1993-3.pdf)
- Van Heeren, H. (2017a). Aan de oevers van de Dubbel, de Maas en de Alm vinden we de vrijheid. *Oud-Dordrecht*, 35(1), 94–99. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38258641/Aan_de_oevers_van_de_Dubbel_de_Maas_en_de_Alm_vinden_we_de_vrijheid_pdf
- Van Heeren, H. (2017b). Vryen Inweert die men gemeenelijk heet Grooten Waert. *Oud-Dordrecht*, 35(3), 282–289. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38258666/Vryen_Inweert_die_men_gemeenelijk_heet_Grooten_Waard_pdf
- Van Heeren, H. (2018a). Ende want wi ter warheyt verstaen, dat groet noet doet dikens. *Oud-Dordrecht*, 36(1), 61–67. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38258694/Ende_want_wi_ter_warheyt_verstaen_dat_groet_noet_doet_dikens_pdf
- Van Heeren, H. (2018b). Verkeer door de Grootte Waard in de 14de eeuw, deel 1: de reisverslagen en het verkeer over water. *Oud-Dordrecht*, 36(3), 245–252. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/40786824/Verkeer_door_de_Groote_Waard_in_de_14de_eeuw
- Van Heeren, H. (2019). Verkeer door de Grootte Waard in de 14de eeuw - deel 2: de verkeersaders. *Oud-Dordrecht*, 37(1), 74–82. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/40786824/Verkeer_door_de_Groote_Waard_in_de_14de_eeuw
- Van Nistelrooij, P. (2014, 2 november). *Noord-Brabants Archeologisch Genootschap verslag 02-11-2014, Brabant onder water*. Geraadpleegd van <http://nbag.nl/02-11-2014.html>

- Van Rheineck Leyssius, T. (1938). *Geschiedkundige Atlas van Nederland - Tekst bij de bladen Holland ten zuiden van het IJ in 1300 en Holland omstreeks den St. Elizabethsvloed van 1421 (zuidelijk gedeelte)*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Van Sterkenburg, P. G. J. (1988). *Van Dale. Handwoordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, Nederland: Van Dale Lexicografie.
- Verkerk, C. L. (1997). Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw. In *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (pp. 97–114). Hilversum, Nederland: Verloren.
- Voogd, H. (1958). Geschiedkundige bijdragen uit het Land van Heusden en Altena: de Rivier de Alm. *Brabants Heem*, 10(1), 106–112. Geraadpleegd van <http://natuurcultuur.nl/download?type=document&docid=460753>
- Vriend, H. (1961). Flitsen uit het waterstaatsverleden van noordwestelijk Noord Brabant. Deltawerken in de Middeleeuwen. *Jaarboek Oranjeboom*, 14, 149–157. Geraadpleegd van <https://deoranjeboom.nl/wp-content/uploads/2015/02/Jb-14-1961-08.pdf>
- Wikaart, V. (Red.). (2009). “Die inundacie ende inbreck van onsen Grooten Waert”: de verdrinking van de Grote Waard. In *“Nijet dan water ende wolcken”* (pp. 65–71). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Wikaart, V., Engen, V. H., & Leenders, K. (2009). *“Nijet Dan Water Ende Wolcken”* (1ste editie). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Wink, K., & De Boer, G. H. (2016). *Middeleeuwse ontginning onder de Dordtse Waard* (RAAP-rapport 2386). RAAP Archeologisch Adviesbureau BV,. Geraadpleegd van https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Archis3/D/Zaakdocumenten/225/2252086/afm/RA2386_G67-6.pdf
- Zijlmans, B. (2009). Het grafelijk kasteel Geertruidenberg (1323 - 1547). In *Middeleeuwse kastelen in veelvoud: nieuwe studies over oud erfgoed* (pp. 61–99). Amersfoort, Nederland: Nederlandse Kastelen Stichting.
- Zweerink, K. A. (2017). *Ruimtelijke transformaties van de steden in het Randstadgebied (12de-20ste eeuw) Een vergelijkende analyse van de stadsplattegronden*. Delft, Nederland: abe.tudelft.nl.